

6.Fiil

Fiillerin çatı, kip, zaman, tezlik gibi gramer özellikleri vardır. Bunların dışında sıfat fiil, zarf fiil, isim fiilleri de fiillerin içindedir. Çeşitli fiil çatıları, kip, zamanların olumlu, olumsuz, soru şekilleri vardır. Fiillerin içinde hüküm fiilleri ile yardımcı fiiller kendine özgü özelliklere sahiptir.

Fiillerin çeşitli gramer kategorileri eklerin yardımıyla gerçekleşir. Fakat bazıları fiil ve hüküm fiilleri, yardımcı fiiller veya kelime öbeklerinin yardımıyla ifade edilir.

Fiiller biraz karışık olmasına rağmen, bazı istisnalar dışında çoğu sistemlidir. Fiil kökü ve eklerden oluşur.

Batı Sarı Uygurcadaki fiillerin önemli özelliklerinden biri, fiilin şart kipinin şahıs farkı yoktur, şahıs eki de yoktur. Emir istek kipinin farklı şahıs eklerinin olmasına rağmen, şahıs ekleriyle ayırmıyoruz.

Fiil Çatısı

Fiillerin çatısı yalın, edilgen, dönüşlülük ve ettirgen diye dörde ayrılır.

Yalın şekli: Fiillerin yalın şekli genellikle cümlede özne olarak gelir. Fiillerin isimsiz şeklidir.

al- “almak”, uzu- “uyumak”, de-~di- “demek”, un- “çıkmaq, binmek”, Gara- “bakmaq”, bol- “olmaq”, sä- “koparmaq”, ehsär- “sarhoş olmaq”.

Yalın fiiller geçişli fiiller, geçişsiz fiiller diye ikiye ayrılır. Bu iki çeşit fiil şekil bakımından aynıdır. Meselâ: Yukarıdaki örneklerden al- “almak”, de-~di- “demek”, Gara- “bakmaq”, sä- “koparmaq” fiilleri geçişli fiillerdir. uzu- “uyumak”, un- “çıkmaq”, ehsär- “sarhoş olmaq” fiilleri ise geçişsiz fiillerdir.

Edilgen Şekli: Fiil köküne *+l /-äl /-ul /-lä* veya *-n /-än* eklerinin eklenmesiyle yapılır.

-l ve *-n* ekleri ünlüyle biten fiil köklerine eklenir; *-äl / -ul* ve *-än* ekleri ise ünsüzle biten kelime köklerine eklenir; *-lä* çoğu zaman *r* ile biten kelimelere eklenir. Meselâ:

casda- “yaltıranmaq” *+l* = çasdal- “yaltıranmaq”

but- “bitmek” *+-äl* = budäl- “bitirilmek”

duht- “tutmak” *+-äl ~ -ul* = duhdäl- ~ duhdul- “tutulmaq”

yar- “yarmak” *+ - lä* = yarlä- “yarılmak”

göse- “geviş getirmek” *+ - n* = gösen- “geviş getirilmek”

al- “almak” +- än = alän- “alınmak”

Ettirgen Çatı: Fiillerin ettirgen şekli aşağıdaki eklerin eklenmesiyle yapılır.

a. Fiil köküne *+t/-ät* ekinin eklenmesiyle yapılır. *-t* ünlü ve *r y* ile biten kelime köküne eklenir; *-ät* diğer ünlüler ile biten kelimelere eklenir. Meselâ:

dara- “taramak” *+t* = darat- “taramak”

ay- “söylemek” *+t* = ayt- “söyletmek”

aş- “açmak” *+ät* = aşät- “açtırmak”

b. Fiil köküne *-där / -dur* eklerinin eklenmesiyle yapılır. Meselâ:

yi- “yemek” *+där* = yidär- “yedirmek”

di- “demek” *+där* = didär- “dedirmek”

un- “çıkmaq” *+dur* = undur- “çıkartmak”

duht- “tutmak” *+dur* = duhtdur- “tutturmak”

c. Fiil köküne *-är / -ar / -er / -ir / -ur / -ür* eklerinin eklenmesiyle oluşur.

Bu ekler ünlüyle biten kelimelere eklenmez, sadece ünsüzlerle biten kelimelere eklenir. Bunların içinde *-är* eki ünlülerin hepsiyle uyum içinde gelebilir. *-ar / -er / -ir / -ur / -ür* eklerini az rastlarız. Meselâ:

äşt- “itmek” *+är* = äşdär- “ittirmek”

dug- “doğmak” *+är* = dugär- “doğurmak”

yül- “ölmek” *+är* = yülär- “öltürmek”

Gohp- “kalkmak” *+ar* = Govar- “kalkıtmak”

äş- “içmek” *+er ~ -ir* = hicer- ~ hicir- “içirmek”

dus- “indirmek” *+ur* = dusur- “indirmek”

göhş- “göçmek” *+ür* = göhcür- “göç ettirmek”

d. Fiil köküne *+gar / -gär / -gär* ekinin eklenmesiyle oluşur. Mesela:

das- “taşmak” *+gar* = dasgar- “taşırmaq”

gel- “gelmek” *+gär* = kegär- “getirmek”

yeht- “yetmek” *+gär* = yehtgär- “yetiştirmek”

4. İşteşdik Çatısı: Fiil köküne *+s* = saGäs- “bekleş”

di- “demek” *+s* = dis- “söyleşmek”

gör- “görmek” + -äs = göräs- “görüŖmek”

söyin- “sevin” + -äs = söyinäs “seviniŖ”

aht- “atmak” + -is = ahtis- “atıŖ”

Fiillerin çatı eklerinden sonra ikinci bir çatı eki de eklenebilir. Bu çeŖitli anlamları bildirir. Meselâ:

ay- “söylemek” = ayt- “sormak” = aydäs- “muzakere etmek”

yül- “ölmek” = yülär- “ölür” = yülärt- “öldürtmek”